

TUMBUL TEPE'DE YAPILAN ARKEOLOJİK KAZILAR BAĞLAMINDA GÜNEY KAFKASYA'DA SİONİ TİPİ ÇANAK ÇÖMLEĞİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF SIONI-TYPE POTTERY IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN TUMBUL TEPE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 20 Aralık 2023	Received: December 20, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 15 Ocak 2023	Peer Review: January 15, 2023
Kabul: 2 Nisan 2024	Accepted: April 2, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1407621

Veli B. BAŞŞALİYEV* - **Nezahat CEYLAN****
Elmar BAŞŞALİYEV*** - **Heyran HASANOVA******

ÖZET

Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Geç Kalkolitik döneme ait çok sayıda yerleşim keşfedilmiştir. Araştırmalar, Azerbaycan'ın Geç Kalkolitik Kültürü'nün kendine has özellikleri olduğunu, burada "Ovçular Tepe Kültürü" ile "Leyla Tepe Kültürü"nü oluşturduğunu göstermiştir. Ancak tüm bunlara rağmen, Kafkasya araştırmalarıyla ilgilenen pek çok bilim insanı, Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik Kültürü'nü, bazen genel olarak Sioni Kültürü, bazen Sioni-Çopi Kültürü, bazen Sioni çanak çömleği, bazen ise ders kitaplarında Sioni tipi yerleşimler olarak adlandırmaktadır. Son zamanlarda bu kültüre Sioni-Çopi-Ginçi Kültürü adı verilmiştir. Sioni Kültürü'nün Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik Kültürü'yle eş anlamlı hale geldiği söylenebilir. Güney Kafkasya'da bulunan Geç Kalkolitik yerleşimlerinin incelenmesi, bunların mimari ve çanak çömleklerin özellikleri açısından birbirlerinden farklılık gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Sioni Kültürü'nün dönemi ve karakteristik özellikleri de tam olarak tanımlanmamıştır. Tumbul Tepe yerleşiminde ikinci gruba ait çanak çömlek bazı özellikleri itibariyle Sioni çanak çömleğine benzemektedir.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nahçıvan Bölümü, Bakü, Azerbaycan
e-posta: velibahshaliyev@mail.ru, ORCID:0000 0002 4914 3016

** Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, Kırgızistan
e-posta: n.ceylan@atauni.edu.tr, ORCID:0000-0002-9889-7279

*** Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nahçıvan Bölümü, Bakü, Azerbaycan
e-posta: elmarbakhshaliyev@gmail.com, ORCID:0000 0003 3360 0961

**** Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nahçıvan Bölümü, Bakü, Azerbaycan
e-posta: h.hasanova.99@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8814-3150

Ancak araştırmalar bu tür çanak çömleğin ayrıca bir kültür değil, Geç Kalkolitik ağ kültürün bir parçası olduğunu gösteriyor. Çanak çömleklerin bu kadar çeşitli olmasının nedeninin işlevsel amaçlarıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Güney Kafkasya'daki bir grup Geç Kalkolitik yerleşimini Sioni-opi-Gini Kültürü adlandırmak mümkün olsa bile bunu Güney Kafkasya'nın tüm yerleşimlerine bağlamak bizce doğru değildir. Farklı dönemlerde ve farklı özelliklerdeki yerleşimlerde dağılım gören bu tür çanak çömleğin yerel özelliklerden dolayı birbirlerinden farklılık gsterdiğini belirtmek gerekiyor ki, bu da onların tek bir merkezden yayılmadıklarını kanıtlıyor.

Anahtar Kelimeler: Gney Kafkasya, Nahçıvan, Sioni Kültürü, Tumbul Tepe, Ge Kalkolitik ağ, anak mlek

ABSTRACT

As a result of archaeological research conducted in the Southern Caucasus, including Azerbaijan, a number of settlements belonging to the Late Chalcolithic period were discovered. A research has shown that the Late Chalcolithic culture in Azerbaijan has its own characteristics, and the "Ovçular Tepe culture" and "Leyla Tepe culture" were formed here. But despite this, many of Caucasian scholar's studies generally named the Late Chalcolithic culture of the Southern Caucasus sometimes the Sioni Culture, sometimes Sioni-Tsopi Culture, sometimes Sioni ceramics, and sometimes Sioni-type monuments in textbooks. Recently, this culture has been named the Sioni-Tsopi-Ginchi Culture. According to all these facts it can be said that the Sioni Culture has become the synonym of the Late Chalcolithic culture of the Southern Caucasus. The investigation of Late Chalcolithic monuments located in the Southern Caucasus shows that they differ from each other in terms of their architecture and ceramics. The period and characteristic features of the Sioni Culture also are not fully defined. Ceramics belonging to the second group in the Tumbul Tepe settlement are similar to Sioni ceramics in some of their characteristics. However, researches show that this type of ceramics was not a separate culture, but a part of the Late Chalcolithic culture. We believe that the reason for such diversity of ceramics is related to their functional purpose. Even if it is possible to call a group of Late Chalcolithic monuments in the Southern Caucasus the Sioni-Tsopi-Ginchi Culture, it is not correct, in our opinion, to attribute this to all the monuments of the Southern Caucasus. It should be noted that this type of ceramics, distributed in different periods and monuments of different characteristics, differs from each other due to local characteristics. This shows that they do not spread from one center.

Keywords: Southern Caucasus, Nakhchivan, Sioni Culture, Tumbul Tepe, Late Chalcolithic Age, Pottery.

GİRİŞ

Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Geç Kalkolitik döneme ait çok sayıda yerleşim keşfedilmiştir. Araştırmalar, Azerbaycan'ın Geç Kalkolitik Kültürü'nün kendine has özellikleri olduğunu, burada "Ovçular Tepe Kültürü" ile "Leyla Tepe Kültürü" nün oluştuğunu göstermiştir. Ancak tüm bunlara rağmen, Kafkasya araştırmalarıyla ilgilenen pek çok bilim insanı, Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik Kültürü'nü, bazen genel olarak Sioni Kültürü (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s. 115; Кигурадзе ve Sagona, 2003, s. 48-49; Badalyan ve ark., 2010, s. 207), bazen Sioni-Çopi Kültürü (Мунчаев ve Амиров, 2015, s. 127), bazen Sioni çanak çömleği (Кигурадзе, 2000, s. 323), bazen ise ders kitaplarında Sioni tipi yerleşimler (Черленок, 2013, s. 34) olarak adlandırmaktadır. Son zamanlarda bu kültüre Sioni-Çopi-Ginçi Kültürü adı verilmiştir. Sioni Kültürü'nün Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik Kültürü'yle eş anlamlı hale geldiği söylenebilir. Güney Kafkasya'da bulunan Geç Kalkolitik yerleşimlerinin incelenmesi, bunların mimari ve çanak çömleklerin özellikleri açısından birbirlerinden farklılık gösterdiğini ortaya çıkarmıştır (Кигурадзе ve Sagona, 2003 s. 40-48; Müseyibli, 2020, s. 246). Öte yandan Sioni Kültürü'nün dönemi ve karakteristik özellikleri tam olarak tanımlanmamıştır. Sioni yerleşiminin kendine has

özelliklere sahip olan çanak çömleği ise böyle bir kültürün varlığından bahsetmeyi zorlaştırmaktadır (Джапаридзе, 1989, s. 340). Sioni yerleşiminin çanak çömleği sadece genel özellikleri bakımından Çopi, Samele-klde, Samertskhle-klde gibi yerleşimlerin çanak çömleğine benzemektedir (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s. 114). Nahçıvan'da; Ovçular Tepe, Yeni Yol, Zirinçli, Şorsu gibi yerleşimlerin incelenmesi de bu yerleşimlerde Sioni tipi çanak çömleğin oldukça nadir olduğunu göstermektedir (Бахшалиев, 2014, s. 88-95). Öte yandan Sioni çanak çömleği ve Sioni tipi yerleşmelerinin yaygınlaşma nedeni tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu bağlamda, son yıllarda Nahçıvan'da keşfedilen arkeolojik yerleşimler, Güney Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin karbon analizine dayalı olarak doğru bir şekilde tarihlenmesine olanak sağlamaktadır (Tablo 1). Bu araştırmanın amacı, yakın zamanda arkeolojik kazılar yapılan Tumbul Tepe yerleşiminde bulunan Geç Kalkolitik buluntularını, özellikle çanak çömleği Nahçıvan'ın diğer yerleşimlerinin çanak çömleği ile karşılaştırmalı olarak yayınlamaktır. Bu buluntuların araştırılmasının ve yayınlanmasının Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik kültürlerine ve Sioni Kültürü'ne ilişkin sorunların çözümü açısından çok önemli olduğuna inanıyoruz.

Figür 1. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Sioni tipi çanak çömleğin bulunduğu esas yerleşimler (Veli Bahşaliyev). / *Main settlements where Sioni-type pottery was found in the South Caucasus and Eastern Anatolia (Veli Bakhshaliyev).*

TUMBUL TEPE YERLEŞİMİ

Tumbul Tepe yerleşimi çevreden 0,5, nehir seviyesinden 3, 5 metre yüksekliktedir. Bu yerleşim Nahçıvan şehrinin güneyinde, Nahçıvançay'ın sol kıyısında, deniz seviyesinden 833 m yükseklikte bulunmaktadır (Fig. 1). Yüzey malzemeleri arasında Antik Çağ (MÖ IV-III yüzyıllar) ve Kalkolitik dönemlere ait çanak çömlek örnekleri bulunmuştur. Ancak araştırmaların sonucu Tumbul Tepe'nin Geç Kalkolitik döneme ait tek tabakalı bir yerleşim olduğunu göstermiştir (Fig. 2). Yerleşimin bulunduğu alan Antik Çağ ve Orta Çağ'da mezarlık olarak kullanıldığından Kalkolitik tabaka bir miktar tahribata uğramıştır¹. Arkeolojik kazılar beş alanda yapılmıştır. Yerleşimin merkezinde yer alan A ve B alanlarının boyutları 10x10 m, D ve E alanlarının boyutları ise 5x10 m'dir. Kazı sırasında A ve B alanlarında antik mezarlara rastlanması üzerine, bu mezarların ileride araştırılması amacıyla burada kazı durdurulmuştur. D ve E alanlarında ise kazılar ana toprağa kadar devam edilmiştir. C alanına 4x2 m'lik bir sondaj kazısı yapılmış, kazı sırasında bu alan genişletilerek B alanına bağlanmış, 5x5 m boyutunda sonuna kadar devam ettirilmiştir (Fig. 3).

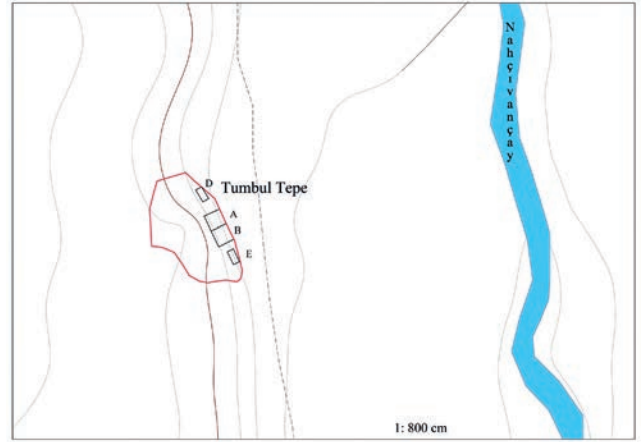
Figür 2. Tumbul Tepe yerleşmesinin görünümü. / *View of Tumbul Tepe settlement* (Veli Bakhshaliyev).

B alanında kare planlı bir evin kalıntıları bulunmuştur (Fig. 4). Yapılan araştırmalar evlerin çukur barınak türü olduğunu, duvarlarının bazı yerlerinin kerpiçle inşa edilerek yapılandırıldığını gösteriyor. Evin uzunluğu 4,10 m, genişliği 3,20 m idi. Duvarlar 0,5 m genişliğinde ve 0,7 m yüksekliğindeydi. Araştırma sırasında duvarlarda kullanılan kerpiçlerin 25x50x8 cm ölçülerinde olduğu belirlendi. Odanın içinde yer alan Kalkolitik Çağ'a ait çanak çömlek örnekleri, az miktarda hayvan kemiği, ezgi taşı ve obsidyen parçaları bulunmuştur. Odanın kuzeydoğu kısmında, etrafı taşlarla döşeli, yuvarlak bir ocak ortaya çıkarılmıştır. Siyah renkli kütle dolmuş ocağın çapı 0,4 m idi.

¹ Yerleşim 2023 yılında V.B. Bahşaliyev başkanlığında yürütülen arkeolojik kazılarla araştırılmıştır. Kazı ekibinde Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi öğretim üyesi Nezahat Ceylan, Erzurum Atatürk Üniversitesi Doktora öğrencisi Elmar Bahşaliyev, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi araştırma görevlisi Heyran Hasanova bulunmuştur.

Figür 3. Tumbul Tepe yerleşiminin topografik planı / *Topographic plan of Tumbul Tepe settlement* (Veli Bakhshaliyev).

D ve E alanlarında yapılan kazılarda kültür tabakasının kalın bir toprak tabakasıyla kaplı olduğu belirlendi. Toprağın kalınlığı topografyaya bağlı olarak 1 ile 2 m arasında değişmektedir. D alanının kuzeybatı tarafında kare planlı, köşesi hafif yuvarlatılmış çukur barınak türü bir odanın izleri bulunmuştur (Fig. 5). Ana toprakta kazılan odanın geri kalan kısmı 3,2 m uzunluğunda, 2,2 m genişliğinde ve 0,3 m derinliğindeydi. Odanın içerisi gri-siyah renkli kütle dolmuştu. Kültür tabakasının kalınlığı 0,5-0,7 m arasında değişmektedir. Yapılan incelemelerde farklı seviyelerde taşlarla çevrelenmiş ocak kalıntıları ve çevresinde yatay olarak konumlanan çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Bu durum odanın farklı dönemlerde iskân edildiğini göstermektedir. Odanın içindeki tabakanın alt katmanlarından zemine kazılmış 0,9 m çapında bir ocak ve çevresinde taş aletler bulunmuştur (Fig. 6, 1). Kazı alanında bulunan maddi kültür örneklerinin büyük çoğunluğunu çanak çömlek oluşturmaktadır. Hayvan kemiği kalıntısı çok az sayıdadır. Bu kemikler odanın alt katmanlarında çok kötü korunmuş şekilde ele geçirilmiştir. Hayvan kemikleri çoğunlukla küçükbaş ve büyükbaş hayvanlara aitti. Araştırma sırasında az sayıda obsidyen ve çakmaktaşı aletler de bulunmuştur.

Figür 4. B alanındaki çukur barınak tipi ev. / *Halfdug type house in area B* (Veli Bakhshaliyev).

Tablo 1. Nahçıvan'ın Son Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinden Alınan Karbon Örneklerin Analiz Sonuçları / *Result Analyses Coal from Late Chalcolithic Settlement of Nakhchivan.*

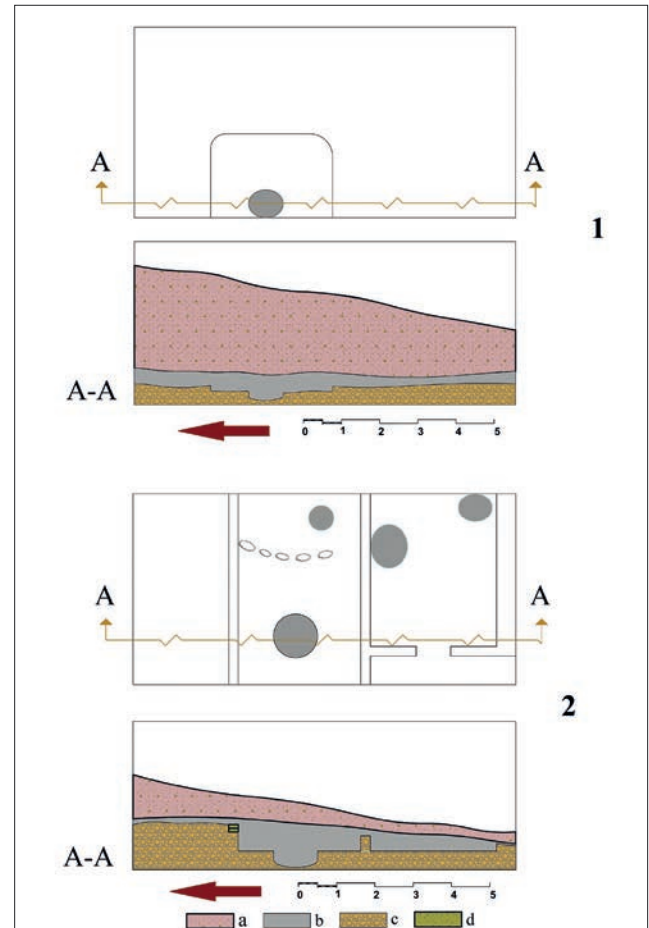
Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age [BP]	$\delta^{13}C$ [‰]	Date BC [95,4%]	
1	Değirmen Yeri	LTL14886A	5011 ± 45	-26.4 ± 0.3	3946-3701 BC
2	Yeni Yol	LTL14894A	5063 ± 45	-22.1 ± 0.5	3965-3761 BC
3	Yeni Yol	LTL14895A	4853 ± 45	-17.1 ± 0.4	3712-3622 BC
4	Serin Bulak	LTL14892A	4953 ± 40	-20.7 ± 0.4	3902-3880 BC
5	Şorsu	LTL14063A	4945 ± 45	-27.7 ± 0.5	3910-3870 BC
6	Ovçular Tepe	LTL3881A	5257 ± 45	-27.2 ± 0.2	4230-3980 BC
7	Ovçular Tepe	LTL3882A	5393 ± 35	-26.4 ± 0.1	4330-4230 BC
8	Tumbul Tepe	LTL33237	5115 ± 45	-16.2 ± 0.6	3990-3793 BC
9	Tumbul Tepe	LTL33238	5340 ± 45	-17.9 ± 0.5	4267-4045 BC

E alanında yapılan kazılar sırasında birbirine yakın iki çukur barınağın kalıntısı açığa çıkarılmıştır. İlk çukur barınak çok kötü durumdaydı (Fig. 6, 2). Çukur barınağın uzunluğu 3 m, genişliği 2,4 m, derinliği 0,2 m idi. Bu odanın içinde iki ocak bulunmuştur. Odanın güneydoğu tarafında yer alan ocağın çapı 0,9 m, derinliği ise 0,2 m'dir. Zeminde kazılan ocağın içinde ve çevresinde çanak çömlek, obsidyen ve çakmaktaşı parçaları ortaya çıkarılmıştır. İkinci ocak ise odanın kuzey tarafında yer almakta idi. Bu ocak oval biçimdeydi. Çapı kuzeyde 0,9 m, güneyde ise 1,2 m'dir (Fig.7). Bu ocağın içerisinde çok sayıda çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Figür 5. D alanındaki çukur barınak tipi ev. / *Half dug type house in area D (Veli Bakhshaliyev).*

İkinci çukur barınak, birincinin kuzey tarafında yer almaktaydı. Çukur barınak 4,10 m uzunluğunda ve 3,2 m genişliğindeydi. Alt kısmı 40-50 cm derinlikte toprağa kazılmış, kuzey duvarının üst kısmı kerpiçle tamamlanmıştır. Kerpiçlerin boyutu 25x50x10 cm idi (Fig. 6, 2). Kerpiçler çok kötü bir şekilde korunmuştu. Çukur barakanın içi gri renkli külle dolmuştu. Yapılan araştırmalar sırasında çukur barakanın doğu tarafında 0,5 m çapında bir ocak tespit edildi. Ocak toprağa kazılmış ve dibine dere taşları döşenmişti (Fig. 8). İçerisi gri renkli külle doluydu. Ocağın etrafı yer yer düz dere taşlarıyla, yer yer de mavi taş levhalarla çevrilmişti.

Çukur barakanın batı tarafında ikinci bir ocak tespit edilmiştir. Ocak oval biçimli olup, zemine kazılmıştır. Ocağın boyutu 0,6x0,8 m, derinliği 0,4 m idi. Ocağın içi siyah-gri renkli külle doluydu. Ocağın küllü çukur barınağın içine yayılmıştı. Ocağın içerisinde çok sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur. Ocağın çevresinde ezgi taşı parçaları vardı. Muhtemelen bu ocaklar yiyecek yapmak, ya da odayı ısıtmak için kullanılmıştır.

Figür 6. D (1) ve E (2) alanlarındaki çukur barınakların planı ve kesiti: a-tahrip olmuş inşaat kalıntıları; b-kültür tabakası; c-ana toprak; d-kerpiç kalıntıları. / *Plan and section of the half dug type houses in areas D (1) and E (2). (Veli Bakhshaliyev): a-destroyed construction ruins; b-cultural layer; c-soil; d-mud brick ruins.*

Figür 7. E alanında bulunan ocağın kalıntıları. / *Remains of the hearth found in area E* (Veli Bakhshaliyev).

Figür 8. E alanında dibine taş döşenmiş ocak. / *The hearth with a stone bottom in area E* (Veli Bakhshaliyev).

Arkeolojik araştırmalar, evlerin bir kısmının yarıya kadar toprağā kazıldığını, duvarlarının yer yer kerpiç veya hafif yapılarla tamamlandığını görmekteyiz. Evlerin içinde ezgi taşlarının ve ocakların içinde obsidyen parçalarının bulunması, eski sakinlerin aletlerini evin içinde ocağın etrafında yaptıklarını ve gıda ürünlerini burada işlediklerini göstermektedir. Yerleşimde çeşitli maddi kültür kalıntıları bulunmasına rağmen hayvan kemiği çok az sayıda bulunmuştur. Yerleşimde kültür tabakasının düşük birikimi muhtemelen bu yerleşimde yaşamın mevsimselliğinden kaynaklanıyordu.

ALETLER

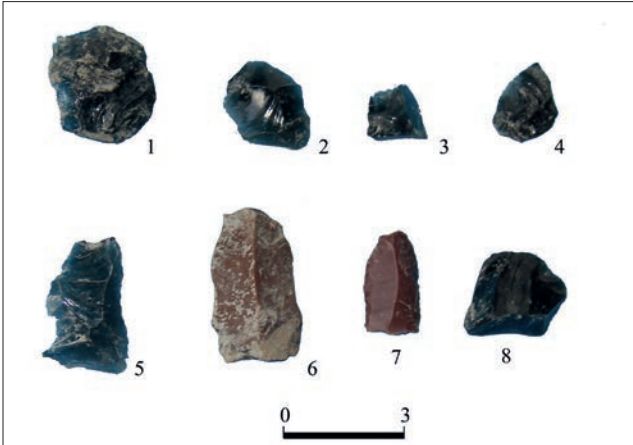
Tumbul Tepe yerleşimindeki buluntuların az bir kısmı aletlerle temsil edilmektedir. Tumbul Tepe’de bulunan aletlerin bir kısmı ezgi taşlardan oluşmaktadır. Bu tip aletler çoğunlukla gri renkli bazalt taşından yapılmıştır. Üst ve alt taşlardan oluşmaktadır. Taşlar çoğunlukla evlerin içinde, ocakların çevresinde bulunmuştur. Muhtemelen Tumbul Tepe’deki ezgi taşları tahıl ve diğer ürünlerin öğütülmesinde kullanılıyordu. Nahçıvan’da yapılan araştırmalar bu tür aletlerin çok farklı amaçlarla kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu aletler aynı zamanda tuz ve maden öğütülmesinde kullanılmıştır (Baxşaliyev ve ark., 2012, s. 9-10, 19).

Obsidyen ve çakmaktaşı aletler

Tumbul Tepe’de bulunan aletlerin bir kısmı obsidyen ve çakmaktaşıdan yapılmıştır (Fig. 9). Çakmaktaşıdan yapılmış az sayıda alet vardır (5 adet). Bunlar uzun orak dişlerden oluşurlar. Aletlerin bir kısmı piramidal, bir kısmı prizmatik çekirdeklerin parçalanmasıyla oluşuyor. Bazı plakaların her iki tarafı iyi rötuşlanmış, diğerleri ise rötuş olmadan kullanılmıştır. Bu tip aletler genellikle orak diş, ya da başka aletlerin yapı parçası olarak kullanılıyordu. Çok sayıda obsidyen parçası (80 adet) bulunmasına rağmen aletler az sayıdadır (5 adet). Bilindiği üzere Güney Kafkasya’da obsidyen ve bakır yatakları başta olmak üzere pek çok hammadde yatağı bulunmaktadır. Urmiye Havzası’nda obsidyen bulunmadığından bu bölgede yerleşen toplumlar Güney Kafkasya’nın obsidyen yataklarını kullanmışlardır (Khademi ve ark., 2013, s. 1956-1965). Eski dünyanın tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumu için obsidyen çok önemli olduğundan Güney Kafkasya ile Urmiye Havzası arasında bağlantıların kurulmasına olanak sağlamıştır. Sirabçay vadisinin Geç Kalkolitik yerleşimlerinde olduğu gibi, Tumbul Tepe’de de obsidyen aletler oldukça azdır. Araştırmalar, Nahçıvan’ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde Gökçe Havzası ve Zengezur’dan gelen obsidyenin ağırlıklı olarak kullanıldığını göstermektedir (Baxşaliyev ve Baxşaliyev, 2021, s. 189-190; Baxşaliyev, 2022, s.143). Ovçular Tepe’de çoğunlukla Gökçe obsidyeni, Sirabçay vadisindeki Geç Kalkolitik yerleşimlerinde Zengezur obsidyeni kullanılmıştır. Araştırmalar obsidyen yataklarının kullanımının yerleşimlerin coğrafi konumuyla ilişkili olduğunu gösteriyor. Tumbul Tepe yerleşiminde de Zengezur obsidyeni çoğunluktadır.

Genel olarak Geç Kalkolitik yerleşimlerinde obsidyen çok azdır. Ovçular Tepe obsidyenleri üzerinde yapılan çalışma, Geç Kalkolitik dönemde obsidyen temininde bir eksiklik olduğunu göstermektedir. Ancak bunun nedenleri bilimsel açıdan yeterince açıklığā kavuşturulamamıştır. Kanaatimizce bu durum Kura-Aras toplumunun bölgede faaliyet göstermesinden, ya da bu tip yerleşim yerlerinin ekonomisinde göçebe hayvancılığın tercih edilmesinden, ya da bölgeler arası ilişkilerin bozulmasından kaynaklanıyor olabilir.

Figür 9. Obsidyen (1-5, 8) ve çakmaktaşı (6, 7) aletler. / *Obsidian (1-5, 8) and flint (6, 7) tools* (Veli Bakhshaliyev).

ÇANAK ÇÖMLEK

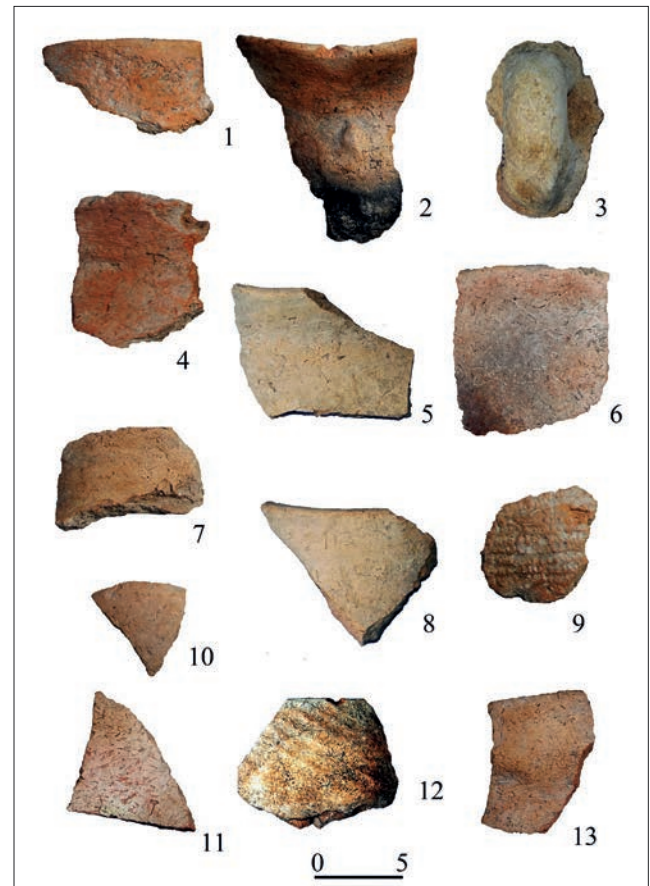
Tumbul Tepe'de ele geçirilen buluntuların büyük çoğunluğunu çanak çömlek oluşturmaktadır. Tumbul Tepe'den toplam 3451 çanak çömlek örneği ele geçirilmiştir. Bunlar arasında pembe renkte pişirilen saman katkılılar çanak çömleklerin % 84,9'unu, katkısız pembe renkliler çanak çömleklerin %4,2'sini, pembe renkli kum katkılılar çanak çömleklerin %2,3'ünü, kum katkılı kahverengiler çanak çömleklerin %4,2'sini, gri ve siyah renkliler çanak çömleklerin %4,4'ünü oluşturur. Çanak çömlekler üç büyük gruba ayrılabilir.

Birinci grup çanak çömlek

Birinci gruptaki pembe renkli çanak çömlekler saman karışımı olan kilden, bazen hem saman hem kum karışımı olan kilden, bazen de katkısız kilden yapılmıştır (Fig. 10). Çanak çömlekler, ince kil tabakalarını birbirinin üzerine sermekle yapılmış olup, bazılarının iç kısmında tarak türü bir aletle yapıldığına dair izler yer almaktadır (Fig. 11, 1-12). Sadece beş çanak çömlek parçası üzerinde sepet izleri bulunmuştur. Çanak çömlekler dışarıdan iyice perdahlanmış ve pembenin çeşitli tonlarında karşımıza çıkar. Bu gruptaki çömlekler genellikle iyi pişirilmiştir. Ancak bazılarının cidarları arasında siyah veya gri bir tabaka bulunur ki, bu da yeterince oksijen almadıklarını ve iyi pişmediklerini gösterir. Bu tür çanak çömleğe İ. Narimanov tarafından kaliteli çanak çömlek adı verilmiştir (Нариманов ve ark., 2007, s. 46-49). Bu gruba ait çanak çömlekler çeşitli kapların parçalarından oluşmaktadır. Bunların arasında büyük depo küplerinin de parçaları da vardır. Bu grup için; ince cidarlı, küçük hacimli, dışbükey gövdeli çanaklar karakteristiktir (Fig. 11, 4). Bazı çanak çömleğin yüzeyinde kaba saman karışımı açıkça görülüyor. Bazı çanak çömlekler kabartma memeciklerle süslenmiş (Fig. 11, 8), bazılarının üzerinde ise yatay parmak izleri kalmıştır (Fig. 10, 12). Çanak çömleklerin bir kısmı kabartma

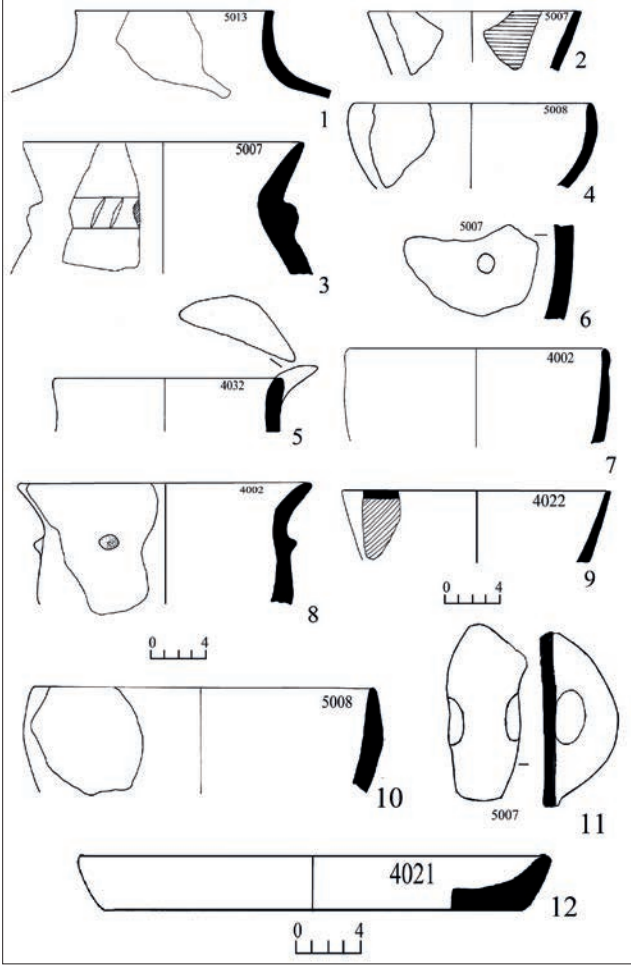
kuşak üzerine çentik şekilli çizgilerle bezenmiştir (Fig. 11, 3). Kulplar oldukça azdır. Bunlar genellikle halka şekillidirler (Fig. 11, 11). Bu tip kulplar Geç Kalkolitik Çağ kültürlerinin karakteristik özelliğidir. Ancak bu gruba ait bir kabin ağız kenarında yatay şekilde biçimlendirilmiş kulplar da bulunmaktadır (Fig. 11, 5). Bazı çanak çömleklerin ağızının altı, bazılarının ise gövdesi yuvarlak deliklerle çevrelenmiştir. Kapların dipleri düz, içe doğru çökük, dışa doğru çıkıntılı ve yuvarlak olarak şekillendirilmiştir. Muhtemelen bu gruptaki kaplar çoğunlukla yiyecek deposu ve sofraya eşyası olarak kullanılmışlardır.

Figür 10. Kırmızı renkli, saman katkılı çanak çömleğin renk tonları. / *Color tones of red chaff tempered pottery* (Veli Bakhshaliyev).

Bu gruba ait az sayıdaki kaplarda (5 adet) siyah boya izleri bulunmaktadır (Fig. 11, 9). Ancak çanak çömlek parçaları iyi korunmadığı için desen motiflerini tespit etmek oldukça zordur. Çanak türü kapların bazılarının iç tarafına siyah boya uygulanmıştır. Bazı kâselerin içerisi ve ağızının kenarı dışarıdan siyah boya ile boyanmıştır. Pembe renkte pişirilen kapların arasında, Proto-Kur-Aras çanak çömleğine özgü (Бахшалиев, 2013, s. 105-107) silindirik boyunlu, iri kum karışımı kilden yapılmış, iyi pişirilmiş ve dıştan cilalanmış örnekler de vardır (Fig. 11, 1).

Figür 11. Kırmızı renkli, saman katkılı çanak çömlek tipleri. / *Chaff tempered red pottery types* (Veli Bakshshaliyev).

Tumbul Tepe yerleşiminde pembe renkli, saman karışımı kilden yapılmış çanak çömlek çoğunluktadır. Araştırmalar, Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik çanak çömleğinin tipolojik olarak Norşuntepe çanak çömleklerine benzemesine rağmen, teknolojik özellikleri bakımından Norşuntepe'nin koyu renkli çanak çömleğinden (Hauptmann, 1979, s. 61-78) farklılaştığını göstermektedir. Araştırmacılar, Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik Kültürü'nün yerel gelenekler temelinde geliştiğini ve Urmiye Havzası, Muğan ve Ağrı bölgesindeki yerleşimlerle ortak özelliklere sahip olduğunu söylemişlerdir (Алиев ve Нариманов, 2001, s. 88-89). Ovçular Tepe, Sirabçay ve Nahçıvançay vadisi çanak çömleğinin incelenmesi, Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik çanak çömleğinin Urmiye havzası çanak çömleğine daha yakın olduğunu doğrulamakta ve bu bölgede oluşan kültürün geniş bir alanı kapsadığını göstermektedir (Acar, 2021, s. 25-29).

Belli olduğu gibi, Azerbaycan'da saman karışımı çanak çömlekler Neolitik dönemden itibaren (Бахшалиев, 2022, s.145-149; Lyonnet ve ark., 2012, s. 1-190), Nahçıvan'da ise Kalkolitik dönemin farklı aşamalarında (Bakshshaliyev, 2022, s.14-91) kullanılmıştır. Saman

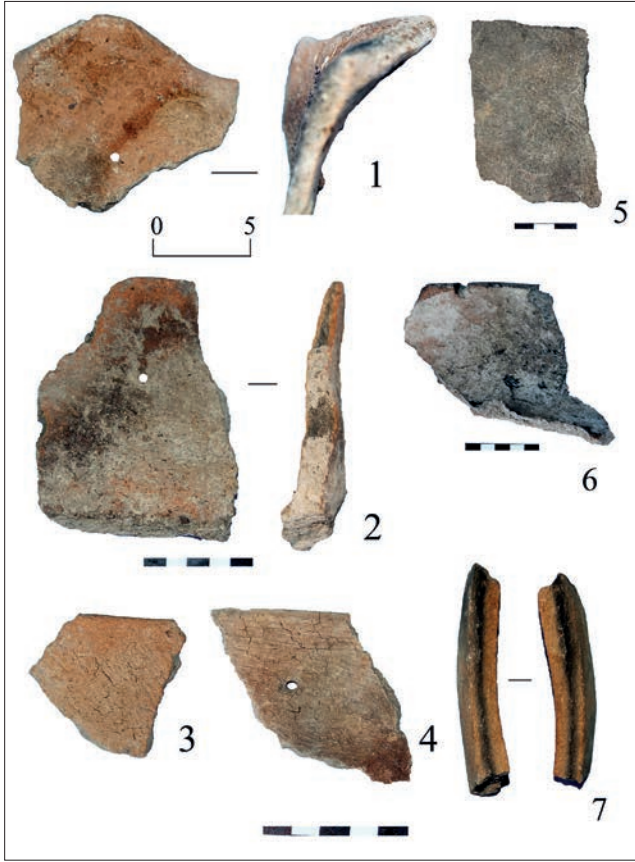
karışımı çanak çömlek, Azerbaycan'ın, Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik yerleşimlerinden, o sıradan Arpaçay, Sirabçay ve Nahçıvançay vadilerindeki yerleşimlerden iyi bilinmektedir. Bu tür çanak çömlek Nahçıvan'da Ovçular Tepe (Бахшалиев ve ark., 2010, s. 25-28), Halac (Алиев ve Нариманов, 2001, с. 54; Сейидов ve ark., 2010, s. 63-78), Aşağı Daşark, Sederek, Şortepe ve diğer yerleşimlerde bulunmuştur. Saman karışımı, tarak türü bir aletle düzeltilmiş çanak çömleklerin benzerleri Azerbaycan ve Yakın Doğu yerleşimlerinden bilinmektedir. Zirincli, Şorsu ve Yumru Sürümçek'te bulunan çanak çömlek örneklerinde tarak türü aletin izi çok az görülmüştür (Бахшалиев, 2014, s. 88-95). Bu durum Geç Kalkolitik'in son evresinde tarama bezemeli çanak çömleğin azaldığını göstermektedir.

Tumbul Tepe yerleşiminin saman karışımı çanak çömleğinin Sirabçay ve Nahçıvançay vadilerine yayılan Geç Kalkolitik Kültürü'nün devamı olduğunu söyleyebiliriz. Sirabçay ve Nahçıvançay vadilerindeki yerleşimlerin incelenmesi, bazı özelliklerde farklılıklar olsa da bu bölgede yayılan Geç Kalkolitik Kültürü'nün, Ovçular Tepe Kültürü'nün devamı olduğunu göstermektedir. Genel olarak Azerbaycan'ın Geç Kalkolitik yerleşimlerinin araştırılması bu dönemde farklı kültürlerin varlığını göstermektedir. Bu dönemde Leyla Tepe Kültürü'ne ait yerleşimlerde bulunan çanak çömlek örneklerinin Ubeyd Kültürü'yle benzerliği, Ubeyd kabilelerinin kuzeye giderek Azerbaycan'a yerleştiği fikrini doğurmuştur. Araştırmacılar bu fikri mimari, alet ve çanak çömlek gibi maddi kültür kalıntılarının çeşitli örneklerinin analizine dayanarak ortaya çıkarmışlardır (Müseyibli, 2007, s. 34-35; Алиев ve Нариманов, 2001, s. 80-92). R. Muñçayev ve Ş. Amirov'a göre Leyla Tepe Kültürü'nün karakteristik özelliğini oluşturan çark yarımı çanak çömlekler Mezopotamya'dan getirilmiştir (Муñчаев ve Амиров, 2015, s. 129). Sirabçay vadisinde özellikle Şorsu yerleşiminde bulunan çanak çömleklerde Leyla Tepe Kültürü'ne ait unsurlar tespit edilmiş, ancak bu malzemeler geniş çapta araştırılıp yayımlanmamıştır.

İkinci grup çanak çömlek

İkinci grupta yer alan çanak çömlekler çoğunlukla kum karışımı, bazen de saman ve kum karışımı kilden düzensiz yapılmış ve kahve renkte pişirilmiştir (Fig. 12, 1-4). Kapların cidarları arasında iyi pişmemiş bir tabaka var. Çanak çömleklerin bir kısmı tarak türü bir aletle yapılandırılmıştır. Bu grupta yer alan kaplar silindirik veya konik gövdeli çanak türü kaplardan oluşmaktadır (Fig. 13, 1-10). Bazı kâselerin ağız kenarında dışa doğru katlanmış tutamaklar vardır (Fig. 13, 2, 4). Çanak çömleklerin bazısının ağız kenarının altı yuvarlak deliklerle çevrilidir. Bu gruptaki çanak çömlekler arasında disk şekilli tepsiler de vardır (Fig. 13, 9, 10).

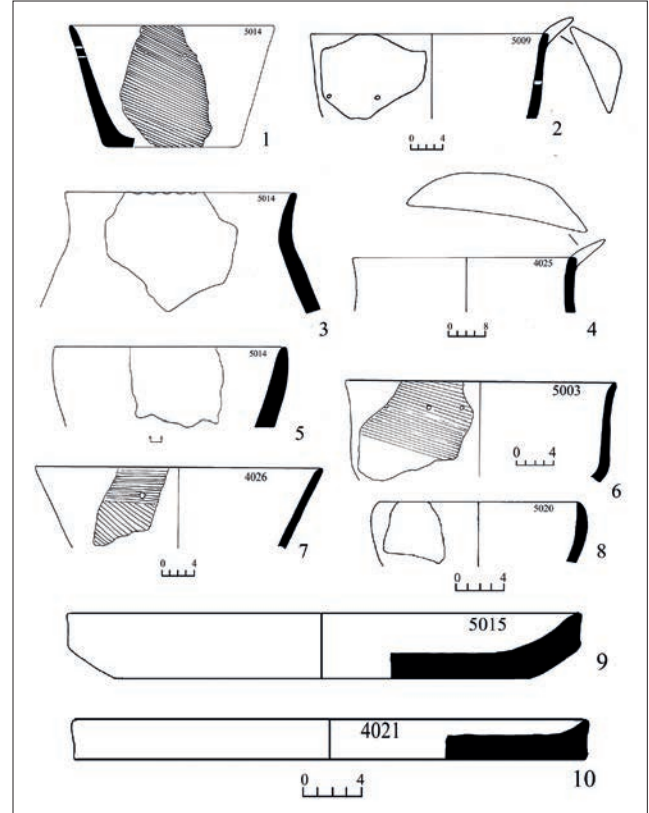
Figür 12. Kahverengi (1-4) ve siyah renkli (5-7) çanak çömleklerin renk tonları. / Color tones of brown (1-4) and black (5-7) pottery (Veli Bakshaliyev).

İkinci gruba ait çanak çömleklerin bir kısmının gövdesi güçlü bir islenmeye maruz kalmıştır. Çömleklerden birinin ağız kenarı çizgilerle süslenmiştir (Fig. 13, 3). Bu gruptaki çanak tipi kapların bir kısmı islenmekle beraber dipleri de aşınmıştır. Başka bir grup kapta herhangi bir is belirtisi görülme de bunlar büyük ölçüde aşınmaya maruz kalmışlardır. Bu tip kapların bazen ağız kenarının altı, bazen ise gövdesi bir sıra, ya da iki sıra deliklerle çevrilidir. Delikler genel olarak kapların ağız kenarının altındadır (Fig. 13, 2, 6, 7). Ağız kenarının altı delikler sırası ile çevrelenmiş çanak çömleğin kullanımına ilişkin çeşitli fikirler söylenmiştir. Bu fikirler arasında bu tip kapların peynir süzgeci (*Cheese Pot*), ocak (*mangaly*), fırın tepsisi (*Baking Pan*), tava (*Cooking Pot*) ve elek olarak kullanılması yer almaktadır (Heidenreich, 1935-36, s. 141; Gülçür ve Marro, 2012, s. 319; Emre, 2017, s. 1). Bazı araştırmacılar bu tür kapların peynir yapımında kullanılmasına karşı çıkararak bunların ekmek pişirmek için kullanıldığını söylemiş ve kendi yaptıkları kaplarda bunu uygulamışlardır (Derin ve Caymaz, 2017, s. 499-505). Bazı araştırmacılar bu tip kapların gıda ürünlerini depolamak için, ağız kenarındaki deliklerin bu tip kabın ağızını kapatan kumaşı sabitlemek için kullanıldığını belirtmişlerdir (Sampson, 1984, s. 242; Sampson, 1988, Fig. 68c). Peynir yapımı için süzgeç tipi kapların daha uygun olduğunu ve bu tür kapların Geç

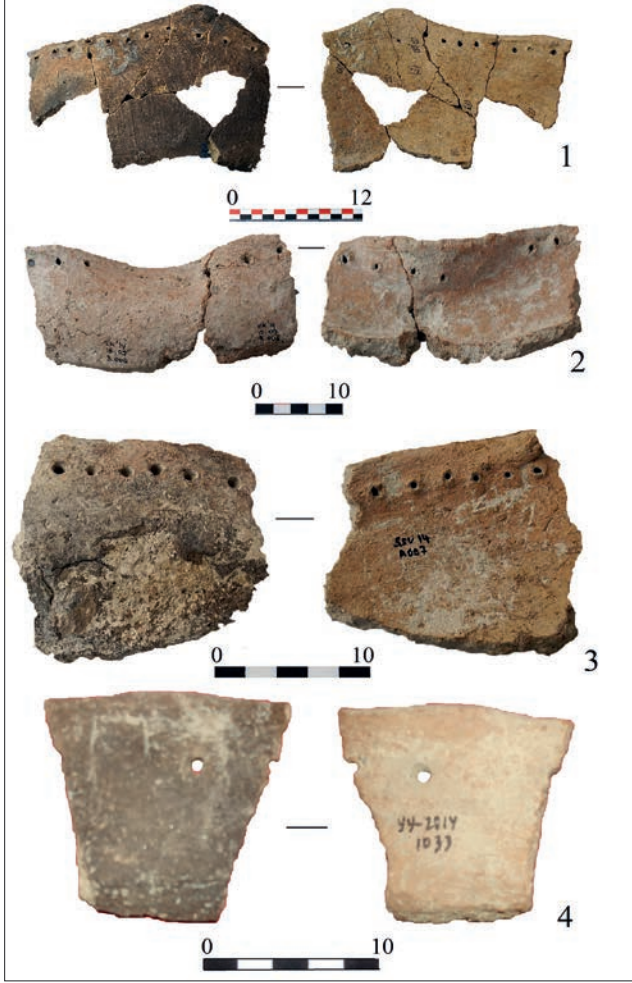
Kalkolitik Çağ'a ait Didube (Kiguradze ve Sagona, 2003, Fig. 3.18,3), Ovçular Tepe (Kuliyeva ve Bahşaliyev, 2018, fig. 8, 8) ve diğer yerleşimlerden bilindiğini de söylememiz gerekiyor. Bu tip kapların ağız kısmı düz olmadığından elek olarak kullanılması uygun değildir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bu kaplardan bazılarının dışarıdan çok isli olması, bazılarının ise kullanıma bağlı olarak yüzeylerinde aşınmalar olması bunların mutfak kapları olarak kullanıldığını göstermektedir. Bizim yaptığımız etnografik araştırmalar, ağız kenarının altı deliklerle çevreli olan kapların, pişirme sırasında buharın dışarı çıkmasına izin verecek şekilde tasarlandığını da göstermektedir. Bu kapların dışarıdan islenmesi ve aşınması onların bir kısmının mutfak kapları olarak yemek pişirmek için, bir kısmının ise, büyük olasılıkla, yoğurt gibi süt ürünleri hazırlamak için kullanıldığını düşünüyoruz.

Figür 13. Kum katlı kahverengi çanak çömlek tipleri. / Sand tempered brown pottery types (Veli Bakshaliyev).

Çanak çömleklerin incelenmesi, ikinci gruptaki kapların da de Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik Kültürü'nün karakteristik özelliği olduğunu göstermektedir. Nitekim Nahçıvan'da Neolitik ve Kalkolitik dönemlerden itibaren ikinci gruba ait karakteristik bazı tipler, özellikle konik gövdeli çanaklar ve küçük çaplı dışbükey çanaklar mevcuttur. Ağız kenarının altı deliklerle çevrelenmiş kulakçık biçimli tutamaklara sahip çanak çömlekler bu dönem için yenidir. Güney Kafkasya'daki çeşitli yerleşimlerde ağız kenarının altında delikler bulunan kaplar bulunmuştur (Fig. 14).

Figür 14. Ağzının altı yuvarlak deliklerle çevrelenmiş kaplar: 1-Ovçular Tepe, 2-Zirinclik, 3-Şorsu, 4-Yeni Yol. / *Vessels surrounded by round holes under the rim* (Veli Bakhshaliyev).

Bu tür kaplar Ovçular Tepe’de 49, Şorsu’da 19, Zirinclik’de 14, Yeni Yol’da 18, Tumbul Tepe’de 35 örnekle temsil edilmiştir. Ovçular Tepe’de bu tip çanak çömlekler daha çok saman karışımı içermektedir. Diğer yerleşimlerin çanak çömleğinde ise kum ve irili ufaklı taş karışımı vardır. Pişirilmeden önce kapların yüzeyi tarak türü bir aletle düzeltilmiştir. Güney Kafkasya’da ağız kenarının altı delikli kaplar Aknaşen’de (Badalyan ve ark., 2010, p. fig. 8-1-4), Arataşen’de (Palumbi, 2007, p. 71, Fig. 3, 1-3.), Tehut’ta (Мунчаев, 1975, c. 112, Fig. 13, 9), Dağıstan’da Ginçi (Мунчаев, 1975, s. 112, рис. 13, 9), Doğu Anadolu’da Kültepe, Çolpan (Marro ve Özfirat, 2005, s. 319-356; Özfirat ve Marro, 2007, s. 1-20), Arslantepe, Tepecik (Palumbi, 2015, s. 82, Fig. 9b), Tülintepe (Esin, 1993, s. 111, Fig. 3,1), Yunanistan, Balkanlar (Emre, 2017, s. 8-11), İran (Abedi ve ark., 2014, s. 33-165, Fig. 13, 4-6), Orta Avrupa (Титов ve ark., 1980, s. 206-217), Fransa, Kuzey Avrupa’da İrlanda ve Hollanda’da (Camps ve Rostan, 1982, s. 240-249, Fig. 8-10; Nowicki, 2014, s. 295) ve diğer yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Ağız kenarında kulakçık biçimli tutamakları olan kaplar Nahçıvan’da Ovçular Tepe (Emre, 2017, s. 10), Şorsu

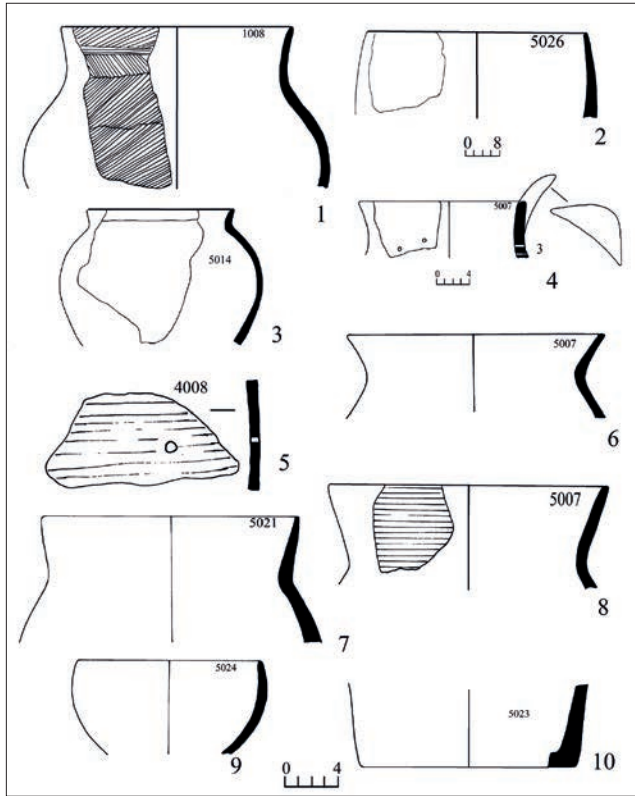
(Bahşaliyev, 2022, s. 91-135), Zirinclik (Bahşaliyev, 2012, s. 68-72), Yeni Yol (Kuliyeva ve Bahşaliyev, 2018, s. 29-52) yerleşimlerinden bulunmuştur. Bu tür tutamaklı çanak çömlekler Gürcistan’daki Sioni Kültürü’ne ait Damstvari Gora (Kiguradze ve Sagona, 2003, Fig. 3.13, 1) ve Kviritsvari Gora (Kiguradze, Sagona, 2003, fig.3.13, 3-4) yerleşimlerinden bilinmektedir. Bu tür kulplar İran’da Köhne Pasgah Tepe’de de bulunmuştur (Maziar, 2010, s. 187-188, Fig. 6, 1; fig. 7, 1, 2). Kulakçık biçimli tutamaklar Ovçular Tepe’de 2, Tumbul Tepe’de 9, Şorsu’da 2 ve Yeni Yol’da 3 örnekle temsil edilmiştir. Kulakçık biçimli tutamaklar, Ovçular Tepe ve Şorsu’da olduğu gibi bazen kabın ağız kenarının üzerine yükseltilmiş, bazen de Yeni Yol ve Tumbul Tepe’de olduğu gibi yana doğru kıvrılmıştır. Genel olarak bu tip kulakçık şeklindeki tutamaklar birbirinden farklılık gösterir. Ovçular Tepe’de ağız kenarı delikli, kulakçık biçimli tutamağı olan çömleklerin en eski örnekleri çukur barınak türü evlerin içinde bulunmuştur. Yeni Yol yerleşiminin alt tabakalarından bu tip kapların üzeri isle kaplanmıştır (Kuliyeva ve Bahşaliyev, 2018, s. 41). Kahverengi ve siyah çanak çömlek örnekleri Halaç yerleşiminde de bulunmuştur. Bu yerleşimde kahverengilerin boyalıları da vardır (Seyidov ve ark., 2010, s. 63-78). Kahverengi veya kestane renkli çanak çömlekler, Muğan yerleşimlerinde de görülmüştür (Нариманов, 1987, s. 125).

Üçüncü grup çanak çömlek

Tumbul Tepe’de bulunan üçüncü grup çanak çömleğin dış yüzeyi siyah renklidir (Fig. 12, 5-7; Fig. 15, 1-10). Bunların kiline ince, bazen de iri kum katılarak iyice pişirilmiştir. Bazı çanak çömlekler dışarıdan siyah olup pembe astara sahiptir. Çanak çömleklerin kimileri gri-siyah renkte pişirilmiştir. Bu gruba ait bir grup çanak çömleğin dışarıya tarak türü bir aletle düzeltilmiş, bazılarının gövdesinde yuvarlak delik açılmış, bazılarına ise kulakçık biçimli tutamak sağlanmıştır. Bu grupta yer alan kaplar azınlıkta olmakla birlikte, hazırlanış ve pişirilmelerinde Proto-Kur-Aras çanak çömleğin özelliklerini taşımaktadır. Az miktar saman katkılı, iç, bazen dış yüzeyi tarama bezemeli, pembe, ya da koyu gri astarlı bu tür çanak çömlekler Nahçıvan yerleşimlerinde (Bahşaliyev, 2013, s. 105-107), Mugan-Karabağ Ovası’ndaki Garahacı ve Cüttepe yerleşimlerinden (Джафаров, 2000, Табло 8, 5, 11) bilinmektedir.

Araştırmalar Nahçıvan’ın Geç Kalkolitik yerleşimlerinde kırmızı-sarı, kahverengi ve siyah-gri renkli çanak çömleğin kullanıldığını göstermektedir. Ancak kırmızı renkli çanak çömlekler çoğunlukta olmuştur. Kahverengi ve siyah renkli çanak çömleğin daha çok mutfak ve ev eşyası olarak kullanıldığını düşünüyoruz.

Figür 15. Siyah renkli çanak çömlek tipleri. / *Black pottery types* (Veli Bakshshaliyev).

Sioni tipi çanak çömleklerin özellikleri

İkinci grup kaplarda Sioni çanak çömleğinin izleri görüldüğünden bu tip çanak çömleğin de dikkate alınması yerinde olacaktır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, bazı araştırmacılar Güney Kafkasya'nın Geç Kalkolitik Kültürü'nü Sioni Kültürü olarak değerlendirmişlerdir. Sioni yerleşimi 1975 yılında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda 32 m² alanda tespit edilmiştir. Yerleşimde taştan yapılmış dairesel ev kalıntıları, çok sayıda obsidyen, çakmaktaşı ve çanak çömlek bulunmuştur. Arkeolojik buluntular M. Menadbe ve T. Kiguradze tarafından yayınlanmıştır. Bu yayınlarda Sioni çanak çömleğinin karakteristik özellikleri Sioni Kültürü olarak değerlendirilmiştir (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s. 115). T. Kiguradze ve A. Sagona'ya göre, Güney Kafkasya'daki Berikldeebi, Tehut, Ginçi, Çopi, Delisi ve Doğu Anadolu'daki Sos yerleşimlerinin Son Kalkolitik Çağ çanak çömleği mika, kum ve kuvars karışımından yapılmıştır (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 48). Bu tür çanak çömleklerde saman ve obsidyen karışımı da katkı olarak kullanılmış ancak pek popüler olmamıştır. Onlara göre Güney Kafkasya'nın batı (Samele Klde), orta (Trelı, Gmakhevıstavi) ve güney (Texut, Alıkömektepe) bölgelerinde çoğunlukla saman karışımı çanak çömlekler yaygındır. Obsidyen karışımı çanak çömlek (grog çanak çömlek) Tiflis çevresindeki Delisi, Trelı ve Gmakhevıstavi yerleşimlerinden bilinmektedir. Araştırmacılar Sioni çanak çömleğini

dört gruba ayırarak tanımlamışlardır. Birinci, A grubuna ait Sioni çanak çömleği kum katlıdır. Bu gruptaki çanak çömleğin renkleri kahverenginden kırmızı ve sarıya kadar değişmektedir. Kapların cidarında iki veya üç renk beliriyor. Çanak çömleklerin bir kısmının dış yüzeyleri düzeltilip perdahlanırken, bazılarının ise tarak türü aletle düzeltildiği görülüyor. B grubuna ait olanlar kum katlı ve kabadır. Bu çanak çömleklerin cidarı siyah, dış yüzeyleri kahverengi, bazen ise krem astarlı ve perdahlıdır. C grubundakilerin hamuru koyu, dış yüzeyi kırmızı-kahverengi, yanık, sert ve perdahlıdır. Onlara göre ağırlıklı olarak perdahlanmış ve sert pişirilmiş Sioni tipi çanak çömleğin renk tonları soluk kahverengi, kırmızı ve sarı arasında değişmektedir (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 48). Sioni Kültürü için çoğunlukla dışarıdan ve bazen de içeriden tarak türü aletle düzeltilmiş, ağız kenarı yiv bezemeli çanak çömlekler karakteristiktir (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s. 115). Sioni'nin C grubunda Proto-Kura-Aras çanak çömleklerinin karakteristik özelliği olan siyah veya koyu gri astarla kaplı kaplar da bulunmuştur. Çanak çömlek örneklerinin kesitinde iki, bazen de üç farklı renk bulunması oksijeni iyi almadıklarını gösterir. Sos Hüyük'te çeşitli örneklerle temsil edilen bu çanak çömlek türü cilalı veya isli ve pürüzlüdür (Sagona, 2000, s. 329-373). Khizanaant Gora, Berikldeebi IV ve Ginçi'nin bazı örnekleri ince cidarlı, iyi cilalanmış ve iyi pişirilmişken, diğerlerinin yüzeyi taranmış ve ağız kenarı yiv bezemelidir (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 48-49). Düz boyunlu, oval, dışbükey gövdeli ve düz dipli kaplar Sioni'nin karakteristik özelliği olarak kabul edilir. Bazı kapların dibinde sepet baskısı bulunmaktadır (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 49). Sioni çanak çömleği, özellikle A grubu için aynı zamanda ağız kenarı dalgalı kaplar da karakteristiktir (Kiguradze, Sagona, 2003, Fig. 3.6, 3.7, 3.8). Ancak araştırmacıların kendilerinin de belirttiği gibi Güney Kafkasya Kalkolitik çanak çömleği arasında ağız kenarı desenli örneklerin sayısı çok azdır (Kiguradze ve Sagona, 2003, s. 50).

Leyla Tepe Kültürü'nde bu tür çanak çömleğe "kaba çanak çömlek" adı verilmiştir (Нариманов ve ark., 2007, s. 46-49). Azerbaycan'ın ve Nahçıvan'ın Geç Kalkolitik çanak çömleğinde Sioni tipi kaplar oldukça nadirdir. R. Munçayev ve Ş. Amirov'a göre Leyla Tepe Kültürü'nün %25'i yerli Sioni-Çopi Kültürü'ne ait çanak çömleklerden oluşmaktadır (Мунчаев ve Амиров, 2015, s. 129). Ancak N. Müseyibli'ye göre Sioni ve Leyla Tepe farklı kültürlerdir (Müseyibli, 2020, s. 245-250). Söylememiz gerekiyor ki, Sioni çanak çömlekleri cilalı iken, Tumbul Tepe çanak çömlekleri cilasızdır. Ağız kenarı yiv bezemeli çanak çömlekler Tumbul Tepe'de bir örnekle temsil edilmektedir. Bu tip ağız kenarı yiv bezemeli çanak çömlek Ovçular Tepe'de 9, Yeni yol (Kuliyeva ve Bahşeliyev, 2018, s. 43, Fig. 11), Zirincli ve Şorsu'da ise bireysel örneklerle temsil edilmektedir

(Emre 2017, s. 6-15). Tumbul Tepe’de ağız kenarı dalgalı kaplar görülmemiştir. Bu tip kapların Ovçular Tepe’den sadece üç örneği bilinmektedir. Kum katkılı cilalı “*Sioni çanak çömleği*” Ovçular Tepe’de 8 örnekle temsil edilmektedir (Bahşaliyev ve ark., 2010, s. 12). Ovçular Tepe, Zirinçli ve Şorsu çömleklerinin incelenmesi, bu tür çömleklerde kum ve taş karışımının yanı sıra saman karışımının da bulunduğunu doğrulamıştır (Emre, 2017, s. 8-11). Ovçular Tepe’de sadece bir çömlekte obsidyen katkı bulunmuştur (Bahşaliyev ve ark., 2010, s. 12). Nahçıvan yerleşimlerinde bulunan ağız kenarının altı delik ve kulakçık biçimli tutamaklı kaplar da cilasızdır ve bahsettiğimiz gibi dış yüzeyleri isle kaplıdır. Kısacası “*Sioni çanak çömleği*” için standart olan dalgalı ve oymalı ağız kenarları Tumbul Tepe ve Nahçıvan’ın diğer yerleşimlerinde nadirdir.

Sioni tipi çanak çömleklerin kronolojisi

Bahsettiğimiz gibi, birinci gruptaki saman katkılı çanak çömlek Güney Kafkasya’nın ve Azerbaycan’ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinden bilinmektedir ancak ikinci grup çanak çömleğin kronolojisinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. İkinci grup çanak çömleğin ayırt edici özelliği ağız kenarının veya gövdesinin deliklerle çevrelenmiş olması, bazılarının kulakçık biçimli tutamlara sahip olması ve dış yüzeyinin tarak benzeri bir aletle yapılandırılmasıdır. Güney Kafkasya’da kapların yüzeyinin tarak benzeri bir aletle düzeltilmesi Kültepe I, Halaç (Bakhshaliyev, 2022, s. 51, Fig. 58, 1-3) gibi Neolitik ve Nahçıvan Tepe (Kuliyeva ve Bahşaliyev 2018, Fig. 6, 10) gibi Erken Kalkolitik yerleşimlerinden bilinmektedir. Bu teknik aynı zamanda Nahçıvan’daki Erken ve Orta Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde de karşımıza çıkmıştır (Bahşaliyev, 2019, s. 96-109). Kapların gövdesinde delik açılması Neolitik dönemden belli olsa da, Kalkolitik dönemde Neolitik’den farklı olarak delikler pişirmeden önce açılmıştır (Bahşaliyev, 2016, s. 39). Ağız kenarının altı delikli bu tip kaplar oldukça farklı dönemlere aittir. Bu tür çanak çömlek Orta Avrupa, Macaristan’daki Büyük isimli Neolitik kültüründen bilinmektedir. Bu kültür MÖ 4870-4790 (Титов ve ark., s. 231) yıllarına, Mentş Tepe’de bulunan bu tür çanak çömlek ise, MÖ 5. binyılın ilk yarısına, MÖ 4800-4600’e tarihlenmektedir (Lyonnet ve ark., 2012, s. 97-98, Fig. 142). Bu tür çanak çömlek Aknaşen (Khatunarkh) yerleşiminde I. tabakadan bulunmuş, ancak karbon tarihi verilmemiştir (Badalyan ve ark., 2010, s.193). Arataşen yerleşiminin Kalkolitik tabakası da karbon analizleri sonuçlarına göre değil, karşılaştırmalı çalışmalarla tarihlendirilmiş ve MÖ 4250-4000 yıllarına ait edilmiştir (Palumbi, 2007, s. 75). T. Kiguradze, A. Sagona ve diğerleri karbon analizleri olmadan Erken Kalkolitik Çağ’ı MÖ 4800-4000, Geç Kalkolitik Çağ’ı ise MÖ 4000-3200/3100’e tarihlenmişlerdir (Kiguradze ve Sagona 2003, s. 40; Connor ve Sagona, 2007, s. 30). Sioni

yerleşimini araştıran M. Menadbe ve T. Kiguradze, Sioni çanak çömleğinin Güney Kafkasya Neolitik kültürlerinden farklı olduğunu söylemiş, dış yüzeyi tarak türü aletle düzeltilmiş olan Sioni çanak çömleğini Alikomektepe’nin MÖ IV. binyılın ortalarına tarihlenen üst katı ve Keçili III yerleşimleriyle karşılaştırılmıştır (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s.116-117). M. Menadbe ve T. Kiguradze Sioni tipi yerleşimleri MÖ 5. bin yılın sonu ve MÖ 4. bin yılın başlarına tarihlendirmektedirler (Менадбе ve Кигурадзе, 1981, s. 114). Bu tip kapların bulunduğu Ovçular Tepe yerleşiminin ilk tabakası MÖ 4350-4250 (Bahşaliyev ve ark., 2010, s.12), Zirinçli MÖ 4200-3700 (Emre, 2017, s. 7), Şorsu MÖ 3910-3870 (Bakhshaliyev, 2022, s. 122) yıllarına ait edilmiştir. Tumbul Tepe’de bir örnek MÖ 3990-3793, diğeri MÖ 4267-4045 yıllarını göstermiştir (Tablo 1). Bilindiği gibi, araştırmalar sırasında Nahçıvan’da Geç Neolitik ve Geç Kalkolitik dönemler arasındaki boşluğu dolduran yerleşimler keşfedilmiştir (Bakhshaliyev, 2022, s. 255-306). Ancak bu yerleşimlerde kulakçık türü tutamaklar ve ağız kenarı deliklerle çevrelenmiş çanak çömlekler görülmemiştir.

Bu tip kapların dağılım gösterdiği yerleşimlerin tarihine bakacak olursak, bunların ağırlıklı olarak MÖ 5. binyılın ortasından ve ikinci yarısından itibaren MÖ 4. binyılın başına kadar kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu tür çanak çömlek MÖ IV. binyılın başında daha yaygın ve farklı türlerde üretilmiştir. Geniş bir alana yayılan bu tip kaplar şekil olarak oldukça farklıdır ve birbirini tekrarlamamaktadır. Mentş Tepe’den ele geçen örneğin ise buluntu bağlamının aydınlatılması gerektiğini düşünüyoruz.

Bulguların kronolojisi dikkate alındığında araştırmacılar bunların Anadolu ve Doğu Ege adalarından batıya, buradan da kuzeye yayıldığını yazmışlardır (Sampson, 1984, s. 242). Ancak diğer araştırmacılar, buluntuların kronolojisine dayanarak bu tip kapların Güney Kafkasya’dan yayıldığını söylemişlerdir (Emre, 2017, s. 57). Eski dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkan bu tür çanak çömleğin aynı kültüre ait edilemeyeceğini düşünüyoruz. Farklı dönemlere ait ve farklı özelliklerdeki çanak çömleklerin aynı merkezden dağılımı hakkında fikir ileri sürmek ek gerçekleri gerektirir.

Ovçular Tepe deniz seviyesinden 878 m, Tumbul Tepe 833 m, Şorsu 1050 m, Serin Bulak 1200 m, Zirinçli ise 1360 m yükseklikte, nehir veya pınarların yakınında, coğrafi olarak elverişli konumdadır. Bu durum, bu tür çanak çömleğin bulunduğu yerleşimlerin ağırlıklı olarak tarıma ve göçebe hayvancılığa elverişli konumlarda yerleştiğini göstermektedir. Zirinçli, Şorsu, Yeni Yol ve Tumbul Tepe’de kültür tabakasının güçlü olmaması, ocakların sık sık yer değiştirmesi bu yerleşimlerdeki yaşamın mevsimsel nitelikte olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Araştırmalar, Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerine yayılan Geç Kalkolitik Çağ Kültürü'nün ortak özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Neolitik, Erken ve Orta Kalkolitik dönemlerinden bu yana Güney Kafkasya'nın tüm bölgelerinde saman ve ya kum katkılı çanak çömlek mevcuttur. Neolitik dönem Kültepe Kültürü (Bakhshaliyev 2022, s. 36-42) çanak çömleği çoğunlukla saman katkılı ise, bu dönem Şomutepe Kültürü (Нариманов 1987, s. 117-10) çanak çömleği kum katkılı olmasıyla öne çıkar. Saman ve kum katkılı çanak çömlek Erken Kalkolitik Çağa' ait Nahçıvan Tepe (Kuliyeva ve Bahşeliyev 2018, s. 33) yerleşiminin de karakteristik özelliğidir. Yukarıda bahis ettiğimiz gibi kapların dış ve iç yüzeyinin tarak türü aletle düzeltilmesi de bu yerleşimlerden bellidir. Araştırmalar, Tumbul Tepe yerleşiminin ilk grup çanak çömleklerin (94%) çoğunluğunun yerel geleneklere dayalı olarak geliştiğini ve yeni özellikler kazandığını göstermektedir. Bilindiği üzere Sioni Kültürü'ne ait çanak çömlekler genellikle kum karışımıdır. Bu açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'nın orta ve güneyinde yaygın olan saman katkılı çanak çömleğe Sioni çanak çömleği demeyi doğru bulmuyoruz. Tumbul Tepe yerleşiminin ikinci gruba ait çanak çömleği renk, şekil ve üretim tekniği açısından Sioni çanak çömleğine benzemektedir. Tumbul Tepe çanak çömleğin %4, 2-ni oluşturan bu gruptakiler Geç Kalkolitik kültürün bir parçasıdır. Bu grubun diğer Geç Kalkolitik çanak çömlek gruplarından farklı özellikleri, kapların dış yüzeylerinin aşınması, islenmesi ve ağız altlarında deliklerin bulunmasının bunların işlevsel amaçlarıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Araştırma, bu gruba ait kapların Tumbul Tepe, Ovçular Tepe, Zirinçli, Şorsu ve Yeni Yol gibi yerleşimlerde mutfak kapları olarak kullanıldığını gösteriyor. Birçok araştırmacı bu tür kaplara *mangaly* (ocak) adını vermiştir ki, bu da onların mutfak kapları olarak kullanıldığını göstermektedir. Araştırmacılar bu kapların işlevi konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da genel olarak mutfak kapları olarak kullanıldığı konusunda hemfikirlerdir. Araştırmacıların "*kaba çanak çömlek*" olarak adlandırdığı bu tür basit çanak çömleğin ithal malı olarak Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerine yayıldığını söylemek mümkün değildir. Güney Kafkasya'daki bir grup Geç Kalkolitik yerleşimin buluntularını Sioni-Çopi-Ginçi Kültürü adlandırmak mümkündür. Ancak Güney Kafkasya'nın tüm Son Kalkolitik Çağ kültürlerini Sioni Kültürü olarak değerlendirmek, fikrimize göre, doğru değildir. Farklı dönemlerde dağılım gören bu tür çanak çömlekler birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu da onların aynı bir kültüre ait olmadığını ve tek bir merkezden yayılmadıklarını kanıtlamaktadır. Araştırmalar bu tür çanak çömleğin insanların sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili olduğunu gösteriyor. Kura-Aras çanak çömleğine gelince, bu tip kapların Geç Kalkolitik dönemden kalma olması muhtemeldir ve bunun incelenmesi ayrı bir araştırma konusudur.

KAYNAKÇA

- Abedi, A., Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J., ve Ebrahimi Gh. (2014). Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 33-165.
- Acar, G.Z. (2021). *Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Son Eneolit mədəniyyəti*. Tusi.
- Алиев, Н., ve Нариманов, И. (2001). *Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита*. Агрыдаг.
- Титов, В.С., Эрдели, И., ve Габори, М. (Eds.).(1980). *Археология Венгрии (Каменный век)*. Наука.
- Бахшалиев, В.Б. (2013). Протокуро-аракская керамика Нахчывана. *Российская археология*, 3, 105-107.
- Бахшалиев, В.Б. (2014). Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана. *Российская археология*, № 2, 88–95.
- Бахшалиев, В.Б. (2016). Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване. *Российская археология*, 3, 38-41.
- Бахшалиев, В.Б. (2019). Археологические исследования поселения Нахчывантепе. *Российская археология*, 2, 96-109. <https://doi.org/10.31857/S086960630005448-1>.
- Бахшалиев, Э.В., ve Бахшалиев, В.Б. (2021). Неолитический слой поселения Нахчывантепе. *Российская археология*, 2, 186-196. <https://doi.org/0.31857/S086960630015375-1>.
- Бахшалиев, В.Б. (2022). Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I. *Российская археология*, 1, 139-152. <https://doi.org/10.31857/S0869606322010032>
- Baxşəliyev, V., Chaterine, M., ve Aşurov, S. (2010). *Ovçulartəpəsi*. Elm.
- Baxşəliyev, V., Chaterine, M., Hamon, C., Aliyev, N., Dessaint, Ph., ve Sanz, S. (2012). *Duzdağın qədim duz mədənləri*. Əcəmi.
- Baxşəliyev, V.B. (2012). Zirincli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir. *Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri*, 1, 68-72.

- Bakhshaliyev, V. (2022). *Archaeology of Nakhchivan in the light new discoveries*. Ajami.
- Badalyan, R., Harutyunyan, A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Brochier, J., Balasescu, A., Radu, V., ve Hovsepyan, R. (2010). The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation results 2004-2009. *TUBA-AR*, 13, 185-218.
- Derin, Z., ve Caymaz, T. (2017). The Chalcolithic period at Yeşilova Höyük. Soren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tanosic and Turan Takaoğlu (Eds.), *Communities in transition the Circum Aegean area during the 5 th and 4th millennia BC*, 499-505.
- Джафаров, Г.Ф. (2000). Азербайджан в конце IV и начале I тысячелетий до н.э. ЭЛМ.
- Джапаридзе, О. (1989). На заре этнокультурной истории Кавказа. Издательство Тбилисского Университета.
- Camps, G., ve Rostan, E. (1982). Les poteries a perforations en ligne a proposdu facies terrinien du Chalcolithique corse. *Bulletin de la Societe Prehistorique française*, 79, 8, 240-249.
- Connor, S., ve Sagona, A. (2007). Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus. In Bertille Lyonnet (Ed.), *Les Cultures du Caucase (VI-III millenaires avant notre ere): Leurs Relations avec le Proche-Orient*, 21–36.
- Черленок, Е.А. (2013). Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит). Учебно-методическое пособие. Издательский Центр «Академия».
- Emre, E. (2017). *MÖ 5. ve 4. Bin yıl Nahçıvan Mangaly Kapları*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esin, U. (1993). The relief decorations on the Prehistoric pottery of Tülintepe in Eastern Anatolia. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae and M. Mellink (Ed.), *Between the Rivers and over the Mountains*, 105-122.
- Gülçur, S., ve Marro C. (2012). The view from the north: comparative analysis of the Chalcolithic pottery assemblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi. *After the Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*, 305-352.
- Khademi, N.F., Abedi, A., Glascock, M. D., Eskandari, N., ve Khazae, M. 2013. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis. *Journal of Archaeological Science*, 40, 1956-1965.
- Hauptmann, H. (1979). Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973. In *Keban Project 1973 Activities, METU, Ankara: Keban Project Publications*, I, 6, 61-78.
- Heidenreich, R. (1935-36). Vorgeschichtliches in der Stadt Samos. Die Funde. *Athenische Mitteilungen*, 60-61, 125-201.
- Kiguradze, T. (2000). The Chalcolithic-Early Bronze transition in the Eastern Caucasus. C. Marro et H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème millénaires*, 321-328.
- Kiguradze, T., ve Sagona, A. 2003. On The Origine Of The Kura-Araxes Cultural Complex. In A. T. Smith and K. Rubinson (Eds). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, 38–94.
- Kuliyeva, Z., ve Bahşeliyev, V. (2018). Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan). *TUBA-AR*, 23, 29-52. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2018.23.002>.
- Lyonnet, B., Guliyev, F., Helwing, B., Aliyev, T., Hansen, S., ve Mirtskhulava G. (2012). Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran an Turan*, 44, 1-190.
- Özfirat, A., ve Marro, C. (2007). 2004 Yılı Van, Ağrı ve İğdir İlleri Yüzey Araştırması. *Türk Arkeoloji ve Etnografi Dergisi*, 7, 1-20.
- Marro, C., ve Özfirat, A. (2005). Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: The Dogubeyazit region. *Anatolia Antiqua*, XIII, 319-356.
- Maziar, S. (2010). Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 47, 165-193.
- Müseyibli, N. (2007). *Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni*. Nafta-Press.
- Müseyibli, N. (2020). *Leylatəpə mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.

Мунчаев, Р. М., ve Амиров, Ш. Н. (2015). Лейлагепинская культура и Кавказ. Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера), 128-131.

Мунчаев, Р.М. (1975). Кавказ на заре бронзового века. Наука.

Менадбе, М., ve Кигурадзе, Т. (1981). Археологические памятники села Сиони. Мецниереба.

Nowicki, K. (2014). *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*. De Gruyter, Germany.

Нариманов, И.Г. (1987). Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Элм.

Нариманов, И.Г., Ахундов, Т.И., ve Алиев, Н.Г. (2007). Культура Лейлатепе. Elm.

Palumbi, G. (2007). Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). Bertille Lyonnet (Ed.). *Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient*, 63-76.

Palumbi, G. (2015). The Role Of Pastoral Communities Of The Upper Euphrates Region In The Expansion Of The Kura-Araxes Culture. *International Symposium On East Anatolia South Caucasus Cultures*, 78-88.

Seyidov, A, Baxşəliyev, V., ve Mahmudova, V. (2010). *Xələc*. Elm.

Sampson, A. (1984). The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic. *The Annual of the British School at Athens*, 79, 239-247.

Sampson, A. (1988). *The Neolithic Settlement at Yali, Nissiros*. Euboiki Arxaiothilos Etaireia.

